

Весна ЗАРКОВИЋ*

РЕФОРМЕ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ И СТАРА СРБИЈА У XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА**

Ајсџиракџи: Последњи век Османског царства обележила је борба између тежњи за његовим очувањем и, са друге стране, за ослобођење поробљених народа. Да би се очувало, Османско царство морало је да спроведе реформе у које је невољно ушло. Борећи се против реформи конзервативни слој друштва је настојао да очува своје привилегије. Њихове идеје су јако упориште имале међу исламским становништвом у унутрашњости државе, посебно у оним деловима где су муслимани били измешани са хришћанима. Једна од таквих области била је Стара Србија у којој су Срби живели измешани са Арбанасима, највећим противницима увођења реформи. У раду се даје приказ реформних покушаја од 1839. године до Балканских ратова и њихов одраз на становништво Старе Србије.

Кључне речи: Османско царство, Стара Србија, реформе, Срби, Арбанаси

Последњи век турске владавине на Балкану протекао је, готово цео, у настојању да се неким изменама продужи и омогући даљи опстанак Османског царства. Због тога се у историографији један период развоја ове државе током XIX века зове *Период џанзимајџа* (множина од арапске речи *tanzim* – довести у ред, реорганизовати).¹ Био је то век реформи. Међутим, Османско царство није добровољно ушло у промене, већ су оне наметнуте

* Истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, bozar@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Мејхохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 *Историја Османског царства*, прир. Р. Мантран, Clio, Београд, 2002, 555; G. Agoston, B. Masters, *Encyclopedia of the Ottoman empire*, New York 2009, 553-555.

како општим приликама у земљи, тако и притисцима са стране. Реч *танзимат* значи *реформа*, али она није била превише омиљена у османској држави, већ се за њу више прихвата израз *реорјанизација*. У османском друштву под танзиматом се подразумевала реформа правне структуре, увођење закона и реда. Зато су и странци који су пратили овај период османске историје давали предност изразу *legislacione* као синониму за танзимат.²

Опште прилике у Османском царству током XIX века су биле веома лоше. Државу су раздирали покрети појединих народа за осамостаљење, лоша економска ситуација, неефикасност државне управе, корумпираност чиновника, лош финансијски систем, незаконоње у појединим деловима.³ Једни проблеми рађали су друге. Повлашћено муслиманско становништво је кривце видело у хришћанима, који су због тога доведени у незавидан и несношљив положај. Они су се често бунили и апеловали на друге хришћанске државе да их узму у заштиту, али без видљивих резултата. Међутим, било је и другачијих покушаја. Велике силе су у опхођењу према Османском царству у првом реду водиле рачуна о својим интересима, па тек потом о захтевима поданика Царства. Увиђајући неравноправан положај хришћана, оне настоје да га поправе, али у оној мери колико дозвољавају њихови интереси, које често није било лако усагласити.⁴ Основни захтев у том погледу односио се на побољшање положаја хришћана.

Међутим, то није било лако изводљиво. Тако се руши већ дуго устаљен и прихваћен обичај неједнакости хришћана и муслимана, што изазива реакцију повлашћеног исламског становништва. Лоша економска ситуација, за коју је сиромашно муслиманско становништво кривило немуслимане, још више је погоршавала положај хришћана. Због тога султан и Порта овом питању прилазе са једног ширег становишта: увођењем свеобухватних реформи, од којих је хришћанско питање тек једно од многих. На тај начин власти Османског царства желе да постигну више циљева. Припадницима исламске вероисповести шаљу поруку да не желе да их изједначе са хришћанима, не повлађују захтевима *ђаура*, труде се да побољшају економску ситуацију целокупног становништва. На овај начин власти настоје да избегну, или бар да што више отупе, оштрицу реакције која ће се свакако јавити међу становништвом. А реакција на промене долазила је од конзервативног слоја у чијим се рукама налазило богатство. Пласирањем приче о правној (шерифатској) неутемељености неједнакости муслимана и „неверника“ богати слојеви придобијају за своје циљеве широко становништво, почевши од оних најсиромашнијих, које са неповерењем гледа на „западне новотарије“.⁵

2 И. Ортајли, *Најдужи век империје*, СКЗ, Београд, 2004, 96.

3 *Историја српског народа*, књ. V-1, СКЗ, Београд, 1981, 215-217.

4 А. Станојевић, *О њолиничким реформама у Сјарој Србији и Маћедонији, Штампарија „Доситеј Обрадовић“*, Београд, 1902, 6.

5 И. Ортајли, *нав. дело*, 15-33.

Османско царство настоји да, овако прокламованим реформама, великим силама покаже како положај хришћана није посебно лошији у односу на друго становништво и да ће се њихово питање решавати у оквиру једне шире акције поправљања општих прилика. Наравно, централна управа била је свесна многих неправилности у поступању према хришћанима, нарочито локалних власти, али је овакво замишљеном акцијом настојала да буде баланс између захтева великих сила и свог муслиманског становништва.⁶

У настојању да се уведу реформе било је и искрене жеље. Султан и Пор-та су били свесни слабости своје државе, које су се прво испојиле у војсци, затим у образовном систему из којег је настао лош чиновнички кадар, који је доносио штетне одлуке по државу. Недостатак доброг кадра нарочито се уочавао у судству, али и у другим гранама друштва. За државу је посебно било лоше непостојање финансијских чиновника који би поправили економску ситуацију. Финансијским и судским чиновницима је била потребна подршка ефикасне полиције, које такође није било. Зато су прокламоване реформе предвиђале промене у овим сферама друштва: школству, судству и државној управи, финансијама, полицији. Хришћанско питање је било тек једно од многих, чиме се смањивала могућност за његово решавање.

Са променама се прво почело у војсци и оне су резултирале укидањем јаничара и спахија. На њих се настављају „цивилне“ реформе тридесетих година XIX века, али је њихово јавно прокламовање наступило тек 1839. године. Абдулмецид I, који је 1. јула 1839. године на престолу наследио оца, реформатора Махмуда II, наставио је са започетим реформама. Он је дао да се текст о реформама, припремљен још за живота његовог оца, прочита 3. новембра 1839. године. Овај текст је пред највишим државним званичницима, верским великодостојницима, представницима за економске активности и страним дипломатама прочитао Мустафа Решид-паша, који је највише и радио на његовом састављању. Текст је добио име хат-и шериф, или хат-и хумајун (царска повеља), а назван је *од Гилхане*, по месту у Топкапи палати где је престављен аудиторијуму.⁷ Они који су створили и прочитали ферман истицали су да су започели „срећно доба у коме ће се изводити срећне уредбе“ под именом „Срећне реформе“.⁸

Била је то повеља која је имала вишеструки карактер: судски, финансијски, административни и војни. За хришћане је од великог значаја била

6 Општу ситуацију у Османском царству средином XIX века, с посебним освртом на тежак положај хришћана, описао је Вилијам Дентон. О његовој борби за побољшање положаја хришћана вид.: В. Зарковић, „Борба Вилијама Дентона за побољшање положаја хришћана у Османском царству почетком друге половине XIX века“, *Башинина*, св. 34, Приштина – Лепосавић, 2013, 189-211.

7 *Историја Османског царства*, 552-553.

8 И. Ортајли, *нав.дело*, 87.

одлука на основу које су од тог тренутка сви поданици Царства једнаки, без обзира на веру и националну припадност. У складу са тим прокламовано је да ће свим особама бити суђено по закону, да нико неће моћи да буде осуђен без истраге и по кратком поступку, да ће сви плаћати порез директно држави, према својим приходима и иметку, због чега се укидају закупи пореза, да војни рок убудуће неће бити дужи од пет година. Овим актом је, како је укратко приметио Сењобос, „гарантована поданицима свих вера сигурност живота, части и имања“.⁹

Такав скуп одлука био је одраз жеље за променама којима су тежили носиоци власти, нарочито они надахнути Француском, а читање фермана пред представницима државе, верских заједница и великих сила имало је карактер свечаног обавезивања. Насупрот једном делу носиоца власти који су имали велика очекивања, многи други нису били задовољни прокламованим одлукама, како међу припадницима Царства, тако и међу великим силама.¹⁰ Сâм текст повеље био је у супротности са постојећим законом заснованом на Курану, што је кочило његово спровођење у дело. Ипак, био је то први озбиљан корак на побољшању права хришћана и он је, како су сами турски званичници истицали, отворио еру реформи и ново доба Царства.¹¹

Иако се кренуло са извршавањем прокламованих реформи није се далеко отишло, нарочито у погледу изједначавања права хришћана са муслиманима. Ове реформе су, у ствари, изражавале настојање султана да поправи целокупну лошу ситуацију у земљи, а под утицајем великих сила и положај поробљене раје. О неуспеху реформи сведочи даље погоршање стања у Царству, што је резултирало побунама и ратовима. Кримски рат је увео Османско царство у нову фазу промена. Иако се Царство из њега „срећно извукло“ на крају је ипак скупо платило, што је Русији дало повода за рат. Велике силе које су стале на страну Османлија, а против „вечитог непријатеља Царства“, како је Турска у једном ранијем званичном акту назвала Русију, искористиле су ову прилику за даљи утицај на исток. Париски мировни уговор из 1856. године нанео је Русији „не мало понижења“, прокламовао је суверенитет Османског царства и султанове власти, али је у пракси то изгледало сасвим другачије. Чланом 7 Турској је дато место у „концерту европских сила“, али то није учињено без погодбе: учешће Османског царства у европском систему велике силе су условиле реформама. Тако је уместо прокламованог суверенитета уследио период мешања великих сила у унутрашње ствари Османског царства. Маја 1853. године султан је одбио покровитељство Русије,

9 А. Станојевић, *нав. дело*, 9.

10 С. Павловић, *Историја Балкана*, Слио, Београд, 2001, 150-152; И. Ортајли, *нав. дело*, 82.

11 И. Ортајли, *нав. дело*, 78.

да би миром у Паризу потпао под исто толико опасно покровитељство удружене Европе, мада под много лепшим привидом.¹²

За помоћ у Кримском рату, Турска се 1854. године обавезала даљим реформама. Слутећи да би мировни конгрес у Паризу могао да покрене то питање и да буде потпуно неизвестан у погледу завршетка, Висока порта је неколико дана пре него што је 25. фебруара започео Конгрес доставила великим силама царски указ (*хатти-и хумајун*) који је требало да постане основа за даље реформе.¹³ Овај текст био је много прецизнији и отишао је даље у прокламованим одлукама од претходног хат-и шерифа из 1839. године. Немуслиманским заједницама је гарантовао поштовање њихових традиционалних повластица, слободу вероисповести и слободу да располажу својом имовином без икаквих запрека. Био је то текст о свеобухватним реформама; велике силе су са задовољством истакле високу вредност овог саопштења.¹⁴ Царски указ од 18. фебруара 1856. године уводи неке унутрашње реформе, али и поставља основе за дубље продирање западног утицаја у Царство.¹⁵

Иако су султан и Порта прокламовали једнакост, она у зачетку није била намењена словенским народима. Хати-хумајуном из 1856. године одбачена је тежња словенског живља у европској Турској да се у цркве уведу словенска служба и да се у школама где чине већину uvede њихов језик уместо грчког.¹⁶ И поред свих обећања и свечаних турских декларација на Париском конгресу, било је јасно да Османско царство није било у стању да одмах приступи реформама, нити да истраје на путу којим се обавезала Европи. Уследио је период даљих превирања и ратова, али и доношења појединих закона. То све није испуњавало дата обећања. Због тога велике силе, заједно са Русијом, упућују више дипломатских нота којима од Турске траже да изврши обећано. Кулминацију су представљале ноте од 30. новембра 1875. и 30. јануара 1876. године, иза којих су стали представници свих европских сила у Цариграду. Висока порта је прихватила захтеве и 13. фебруара 1876. године обећала извршење тражених реформи. Као и раније, Порта је рекла реформе, а у стварности то је значило репресије, што је довело до даљих заопштравања и ратова. Сазвана је нова конференција која

12 А. Станојевић, *нав. дело*, 10.

13 Текст Париског мировног уговора у *The Great European Treaties of the Nineteenth century*, ed. A. Oakes & R. V. Mowat, Oxford University press, Oxford, 1930, 176-184. Скраћени текст хатихумајуна у Ј. М. Јовановић, *Српски народ и џурске реформе (1852-1862)*, Братство, књ. XV, Београд, 1921, 147-148, нап. 11.

14 *Историја Османској царсџива*, 600-601, 613-615.

15 Промене настале у Османском царству након Париског мира 1856. године М. Глени назива „европски јарам“ – М. Gleni, *Balkan 1804-1999. (nacionalizam, rat i velike sile)*, I deo, Samizdat B92, Beograd, 2001, 97.

16 Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А.Д, Београд, [1941] 10.

је почела са радом 23. децембра 1876. године. Мидхат-паша, Абдулхамидов први министар, и овог пута је, у намери да предахитри европске захтеве, обећао доношење Устава, што је донекле ублажило дебату на конференцији. Устав је представљао исход дугог процеса реформи започетог хати-шерифом од *Гилхане* 1839. године.¹⁷

Пропаст конференције у Цариграду и рат који је уследио 1877/78. године довео је до Берлинског конгреса, који представља следећу фазу распада Османског царства, али и континуитет у захтевима великих сила за обећаним реформама. Берлински конгрес пружио је и нове могућности за даље интервенције европских држава. У том смислу нарочито је значајан 23. члан Уговора склопљеног у Берлину 13. јула 1878. године.¹⁸ Иако је овај члан у највећој мери посвећен Криту, други његов део односи се на румелијске провинције, за које Уговор није предвидео нарочиту организацију. Овим провинцијама се предвиђају „слична уређења прилагођена локалним потребама“.¹⁹ Како је Крит добио велику аутономију, која се манифестовала и кроз Органски статут, питање румелијских провинција и њиховог односа према Цариграду било је отворено.

Следећа фаза која је питање реформи у Османском царству довела до самих граница Старе и Јужне Србије, мада су се и све претходно поменуте прокламоване реформе требало односити на ове крајеве, уследила је 1895. и 1896. године.²⁰ Немири који су избили у Јерменији, а затим и на Криту, пружили су прилику европским силама да поново покрену питање реформи, позивајући се на (не)извршење 23. члана Берлинског уговора. Представници Русије, Француске и Енглеске у Цариграду су израдили предлог реформи, који је по пристанку осталих сила поднет Порти априла 1895. године. Предлог реформи односио се на Јерменију и азијски део Царства.²¹ Порта је протестовала против угрожавања гарантоване јој независности, али је ипак прихватила предлог. Спасевајући угрожени суверенитет, Порта је изразила формално неслагање, али је увидела и да је отпор захтевима европских сила нереалан. Пажурела је да изјави како само у главним цртама прихвата европске примедбе јер су њене намере да реформе прошири на све остале, па и европске, провинције. У априлу 1896, а потом

17 А. Станојевић, *нав. дело*, 14-15.

18 *Србија 1878. Документи*, прир. М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, СКЗ, Београд, 1978, 556-575; *The Great European Treaties of the Nineteenth century*, 332-360.

19 *The Great European Treaties of the Nineteenth century*, 344.

20 *Цариградски гласник*, год. II, Цариград, 25. април 1896, бр. 16, 1; *Српске новине*, год. LXIII, Београд, 23. април 1896, бр. 89, 1.

21 В. Поповић, *Историјско истраживање. Историјски предлог борбе око ојсманка османлијске царевине у Левантју и на Балкану*, Издавачка књижевница Геце Кона, Београд, 1928, 151-152.

и у новембру исте године, она је прокламовала реформе за румелијске провинције, сматрајући да ће тако отклонити притисак европских сила. Међутим, као и претходним реформама, Порта је и овог пута приступила непотпуно и неискрено. То су најбоље показали догађаји који су уследили.

Европске провинције Османског царства нису биле у истом положају. Иако су већином биле насељене хришћанским становништвом, оно се делило на разне народе, што је отежавало њихову сарадњу. Источна Румелија, која је од Берлинског конгреса имала аутономију и била у вазалном положају према Царству, припојила се Бугарској 1885. године. Тако је Бугарска знатно увећала своју територију, али није задовољила амбиције. Егзархат који је добила за своју цркву још 1870. године пружао јој је могућности за даље деловање у Османском царству.²² Територија Босне и Херцеговине била је под аустроугарском окупацијом од Берлинског конгреса. Мандат који је Аустроугарска добила на овом конгресу омогућавао јој је деловање до линије „au delà de Mitrovitza“ што је отварао врата за даље недоумице и амбиције. Остала територија румелијских провинција била је предмет тежњи балканских држава Србије, Бугарске и Грчке, са којима су се укрштале интереси великих сила. Најзаинтересованије на овом пољу биле су Аустроугарска и Русија. У питање румелијских провинција укључују се и Арбанаси, али са нејасно формираним захтевима.

Територија Косова и Метохије која је требало бити обухваћена овим реформама налазила се у склопу Косовског вилајета формираног 1877/1878. године. Била је подељена на санџаке Приштински, Призренски и Пећки, који су се даље делили на казе и нахије. Општа ситуација је била изузетно лоша а карактерисала ју је анархија која је владала на свим пољима. У политичком погледу то се огледало сукобом и настојањем локалних великаша да управљају независно од централне власти. Све до средине XIX века овом територијом су полусамостално управљали великаши из породице Џинића (на Косову) и Ротула (у Метохији). И после њиховог слома општа ситуација се није битније поправила, иако је централна власт успоставила контролу.

Одлика те лоше ситуације је свакодневно погоршавање положаја хришћанског српског становништва и његово бројчано смањивање. Српско становништво на Косову и Метохији је, по неким прорачунима, до средине XIX века било већинско; такав однос остаје на простору географског Косова све до Берлинског конгреса. Добијањем независности и проширењем територије Србије долази до премештања становништва: муслимана из округа припојених Србији на територију Османског царства и Срба у обрнутом смеру. Број муслимана се повећавао и придошлицама

22 С. Павловић, *Историја Балкана*, 157, 205.

из Босне и Херцеговине који су бежали од аустроугарске окупације. Ово је резултирало многобројним променама. Нарушава се демографска ситуација на територији Старе Србије на којој муслиманско становништво почиње полако да преовладава. Најбројнија заједница у овом корпусу су Арбанаси који лагано врше асимилацију других муслимана. У том погледу индикативна је појава Арнауташа – Срба (и ређе других) муслимана који прелазе у Арбанасе. Број етничких Турака био је релативно мали и задржао се у градовима, највише у управним центрима: Призрену, Вучитрну, Приштини. Друге етничке заједнице у оквиру муслиманског корпуса биле су релативно малобројне, а чинили су их пре свега Цигани и Черкези.²³

Поред православних хришћана и муслимана било је и припадника католичке вере. Били су то Фанде – Арбанаси придошли из северне Албаније и насељени пре свега у Метохији. Римокатоличкој цркви припадале су и старе католичке колоније у Јањеви и у Летничкој жупи, које су опстајале захваљујући јакој подршци католичке цркве, чије се седиште за ове просторе налазило у Скопљу. И они су, такође, били изложени исламизацији и асимилацији од стране Арбанаса, па се међу њима јављају тзв. криптокатолици – католици који јавно исповедају ислам, а у својим кућама се још увек држе своје старе вере.

Након Берлинског конгреса економска ситуација се у овом делу Османског царства даље погоршава. Муслиманске придошлице (мухаџири) се насељавају у претежно српским срединама и на заједничкој земљи (комуницама), а не на купљеној или у виду чифчија на земљи у власништву ага и бегова. Заједничку земљу користили су сви сељани за испашу, а њеним заузимањем се смањује простор за гајење стоке, што доводи до смањења сточног фонда. Опадањем броја грла стоке које сељани гаје смањује се могућност прехрањивања породице, што доводи до исељавања или исламизације. Они који прихвате ислам тако не решавају проблем јер су и даље изложени притисцима, а да би се заштитили улазе у фисовску заједницу и асимилију се у Арбанасе.

И у другим привредним гранама се осећао притисак, нарочито у трговини. До Берлинског конгреса њом су се у највећој мери бавили хришћани: Грци, Цинцари, Срби, Јермени, и други. Поред њих трговином су се бавили и Јевреји, којих није било у већем броју на Косову и Метохији. Придошли мухаџири, нарочито они који се настањују у градовима, почињу да се баве овим занимањем и да врше притисак на трговце немуслимане, али и купце. Долази до смањења промета и затварања српских радњи и исељавања тих породица. Мухаџири који се баве трговином углавном

23 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Завод за уџбенике, Београд, 2009, 241-305.

су придошли из Босне и насељавају се у местима уз пругу, у Косовској Митровици, Лиљању, Феризовићу (Урошевцу).

Мухацири представљају проблем не само за српско, већ и муслиманско становништво које се од раније налазило на овим просторима. Са мало или без имало земље мухацири нису у прилици да прехране породице, зато се служе крађама, пљачкама, разбојништвима и уценама да дођу до прихода. Сами власници земљишта, вером муслимани, жале се својим чифчијама Србима да ће корист од своје земље имати само док је Срби обрађују. Зато нису усамљени случајеви да су читлук сахибије муслимани (Турци и чешће Арбанаси) штитили своје чифчије Србе од придошлих мухацира.

На овој територији Арбанаси су, осим конфесионално, били изложени и другим друштвеним поделама. На простору Метохије живели су у јаким фисовским организацијама. Код њих је била изражена свест о припадништву истом фису и заједништву, што им је пружало заштиту од других, али их обавезивало и на исто поступање када су други чланови племена у питању. У Метохији и Дреници је присутно и устројство барјака – специфичне војно-територијалне организације. Фисовска и организација на барјаке на територији Косова у највећој мери се изгубила. Иако Арбанаси и на овој територији по правилу знају ком племену припадају, свест о племенском заједништву код њих је слабо изражена. Ово становништво је више укључено у феудално чиновнички систем турске власти. Зато су побуне и међуплеменски сукоби много више присутни на територији Метохије и Дренице, док су Арбанаси Косова вернији следбеници власти.²⁴

Овако лошу ситуацију на овим просторима коју је карактерисала постојана анархија, лоша економска ситуација и безакоње, додатно је погоршавао благонаклон став султана према Арбанасима, неефикасност локалних и централних власти и роварења Аустроугарске. Заинтересована за даље ширење свог утицаја и продор према истоку, Аустроугарска је вршила појачану пропаганду међу Арбанасима, у којима је видела активне судеонике у остваривању својих циљева. У тој пропаганди она се јавља као заштитник арбанаских и интереса Царства пред надирућом Србијом иза које стоји Русија. Иако ова пропаганда не налази одјек међу широм арбанашком популацијом, она се укоренила код појединих предводника који су били у стању да покрену већи број људи; крупније резултате почиње да доноси тек око 1900. године. Главни експонент аустријске политике на овим просторима био је Мула Зека.²⁵

24 В. Стојанчевић, „Друштвено-политичке прилике међу Арбанасима у Косовском вилајету на почетку XX века и арбанаски отпор против турских рефорама 1902/1903. године“, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Прометеј, Нови Сад, 1994, 210.

25 В. Стојанчевић, *Друштвено-политичке прилике међу Арбанасима у Косовском вилајету*, 209, нап. 6.

Од великих сила, поред Аустрије, највеће интересовање за ове крајеве испољавала је Русија. Она је настојала да преко словенских држава, нарочито Бугарске, али и Србије, дође што ближе мореузима. На Берлинском конгресу Русија је, и поред победе у рату с Турском, морала да ревидира неке своје захтеве са мира склопљеног у Санстефану. Стиче се утисак да је овај конгрес наградио Аустроугарску и донекле потиснуо Русију према истоку. Међутим, православне словенске државе и народи су у Русији традиционално тражили заштиту, што јој је отварало врата за нове упливе. Увидевши да јој је Аустроугарска главни такмац на простору Балкана, Русија је 1897. године постигла договор са њом о очувању ситуације по принципу *status quo*. Овај договор је потврђен и споразумом у Мирцштету 1903. године, који је по Ј. М. Јовановићу тежио међусобном неутралисању или подели интересних сфера где је Бугарска дата Русији а Србија Аустрији. Главни циљ који је Аустрија настојала да оствари био је спречавање стварања једне велике државе на простору од Дунава до Јадранског мора, државе која би јој затварала пут према истоку. Како се на том простору налазила Србија, аустријска пропаганда је била уперена против ње и поред традиционално добрих веза са династијом Обреновића.

Претензије према преосталим територијама Османског царства на Балкану имала је и Бугарска. Она настоји да словенско становништво настањено јужно од Шар-планине припоји својој територији. Ствара се такозвано македонско питање у чијем решавању она активно учествује. Њене претензије северније од Шар-планине биле су доста слабије.

Због обавеза које су произилазиле са Берлинског конгреса и опште ситуације у земљи, Србија није могла снажније да испољи своје намере према преосталој територији Османског царства коју су насељавали Срби. Ослањајући се на Аустрију за време династије Обреновића, Србија није могла да очекује значајнију помоћ од Русије. Истовремено, Аустрија не само да није хтела да јој помогне по том питању, него је и отворено била против таквих претензија. Ипак, Србија је морала да делује, не само због својих аспирација, него и због саме ситуације у којој се налазио српски живаљ у Османском царству, а пре свега у Косовском вилајету. Зулуми који су се сваким даном појачавали нагонили су Србију да делује у границама својих могућности а некад и изнад тога. Промене на престоу Србије 1903. године значиле су и промене у спољнополитичкој орјентацији.

Интензитет зулума се појачавао сваке године од Берлинског конгреса. Врхунац достиже по завршетку грчко-турског рата 1898. године. Арбанаси који су учествовали у овом рату одбили су да врате оружје, незадовољни због одлуке да се Криту да аутономија и из страха да се слично што не деси и у другим европским вилајетима свој бес су искаљивали на локалном српском

становништву.²⁶ Српска влада је, у циљу спречавања насталих зулума, водила дипломатску акцију из које је остала сачувана преписка са турским званичницима у којој су поименично наведени сви злочини. Такозвана Плава књига проистекла из ове преписке припремљена је за Хашку мировну конференцију 1899. године али тамо никад није доспела.²⁷

Српско становништво, изложено великим злоделима, довијало се на разне начине настојећи да се сачува и опстане на вековним огњиштима. Њихови напори нису давали праве резултате, па су једни бежали у Србију, други тешком муком трпели наметнути зулум, а трећи настојали да се наоружавањем заштите од општег безакоња. За разлику од ранијих времена када су Арбанаси нападали усамљене српске куће и мале заједнице, почетком XX века на удару су се нашле велике и компактне српске средине. Једна од таквих била је територија Ибарског Колашина. Ова српска средина од четрдесетак села уживала је одређену аутономију и представљала је због отпора трн у оку Арбанасима. Још већа је несрећа што се ова територија налазила на путу пројектоване аустријске железнице, па се пропаганда ове државе свом силином усмеравала против Ибарског Колашина. Из тог сплета околности произашла је током 1901-1902. године такозвана Колашинска афера у којој је дошло до великог страдања Срба.²⁸ Ово је довело до блиске сарадње Србије и Русије, што је резултирало отварањем руског конзулата у Косовској Митровици 1902/3. године.²⁹ Крајња консеквенца догађаја у Ибарском Колашину било је покретање реформне акције 1902. године.

Русија, детаљно упозната преко конзула Машкова са догађајима и зулумима које је трпело српско становништво, настоји да овог пута истраје на захтеву за спровођењем толико пута прокламованих реформи. Да би ублажила притисак руске дипломатије и отклонила поводе за интервенцијом у унутрашња питања Царевине, Порта је на брзу руку припремила и новембра 1902. године прокламовала реформски програм за румелијске вилајете.³⁰ За спровођење тог програма она је формирала комисију на чијем се челу налазио Хусеин Хилми-паша, дотадашњи јерменски валија.

26 АС, МИД ПО, 1899, ролна 201, А/3, фасц. I, дос. I, III № 510, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина, 28. децембар 1898.

27 *Преписка о арбанаским насиљима у Сјарој Србији 1898-1899*, Београд, 1899, 2.

28 Вид. В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902. године*, Приштина/Лепосавић, 2008.

29 В. Зарковић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици“, *Башћина*, Приштина/Лепосавић, 19/2005, 139-157.

30 М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд, 1988, 417-420; С. Мартиновић, „Децембарски и бечки програм реформи у Турској 1902/1903. и став Русије према Албанцима“, *Обележја*, год. XV, бр. 3, Приштина, 1985, 60-65.

Комисија је требало да ради на сређивању прилика у Косовском, Битољском и Солунском вилајету, па је зато пристигла у Скопље 12. децембра 1902. године и одмах се ангажовала. Акције које је почео да спроводи Хилми-паша ишле су у правцу жандармеријских, пореских, административних и судских реформи. Службени вилајетски лист *Косово* је објавио на турском, српском и бугарском језику текст пројектованих реформи и позвао становништво да се повинује царским заповестима.

Реформна акција је предвиђала, у складу са одавно прокламованом једнакошћу, пријем одређеног броја хришћана у жандармерију, суд и администрацију. То се није допало муслиманском становништву, нарочито Арбанасима, који су негодовали и противили се започетим реформама. Традиционално конзервативни арбанаски главари бунили су се против сваког изједначавања хришћана са муслиманима, па су зато вршили притиске на већ пријављене Србе да одустану од укључења у администрацију и нарочито жандармерију. Притисак је долазио и од обичног становништва, али и самих органа локалних власти који су на започете реформе гледали као на претходне. Даље спровођење реформне акције довело је до отворених негодовања богатих приштинских бегова којима су се придруживале арбанашке вође из других места.

Поред пријема хришћана у службу повод за буну, Арбанаси су видели и у акцији коју је турска војска по заповести Хилми-паше спроводила против одметника (качака) у рејонима Гњилана, Пећи и Призрена. Ова акција је довела до директних сукоба војске и Арбанаса, који су даље заоштравали ситуацију. Да би формирали јединствен фронт против реформне акције, Арбанаси су се састали у Ђаковици јануара 1903. године.³¹ Управо у то време у Митровицу је стигао руски конзул Шчербина, који је на отварање конзулата због њиховог противљења чекао осам месеци. Одржавање конгре у Ђаковици представљало је прекретницу у турско-арбанаским односима изазваних реформном акцијом.

Настојање Хилми-паше да умири Арбанасе у Ђаковици није успело. Представници племена Краснића, Гаша, Хаса, Шаље и Ђаковице заступали су мишљење да треба донети следеће одлуке: 1) не допустити пријем хришћана у заштићену службу, 2) смањити порез са осмине на десетину, 3) спречити отварање руског конзулата у Митровици, 4) затражити повратак Риза-бега у Ђаковицу или протерати његовог супарника Бајрама Џура из Косовског вилајета, 5) тражити повратак Муртеза-паше. Због подељености и настојања косовског дела Арбанаса да не улазе у директне сукобе са султановим заповестима није дошло до склапања бесе и доношења коначних резултата.

31 Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, Београд, 1988, 51.

Заговорници идеја на овом скупу нису се мирили са његовим неуспехом па сазивали нови збор код Лучког моста, на половини пута између Ђаковице и Пећи. Овај скуп је био обимнији од претходног јер су му се придружиле и Арбанаси Пећи, митровичког краја, Подгора. Ипак, и овде су предводници скупа били другоразредни арбанаски главари, што је умањивало његов значај и могућности. Главне арбанаске вође биле су у то време на скупу који је у Скопљу сазвао косовски валија, с циљем да ради на смиривању ситуације. Одлуке скупа код Лучког моста биле су готово идентичне оним са скупа у Ђаковици.

Скупови Арбанаса наставили су се и касније. Одржавани су у Пећи, Истоку, Дреници, Малесији, Лабу. Они су резултирали заузимањем Вучитрна и нападом на Митровицукоју нису успели да заузму, али је том приликом убијен руски конзул Григорије Степанович Шчербина.³² Ово је изазвало даље притиске Русије, али и других сила. Био је пољуљан и углед турске државе што је довело до укључења нових одреда турске војске и крвавих обрачуна са Арбанасима. До лета 1903. године умирени су сви крајеви у којима је било побуна; главни предводници немира су били похватани, осуђени и прогнани, а реформе почеле да се спроводе, али не задуго.³³

Даље спровођење реформи омео је устанак у Македонији који је избио 2. августа 1903. године, тако да су успеси турске војске против Арбанаса остали без крајњих резултата. Реагујући на ове догађаје у Мирџштегу су се састали аустријски и руски цар. Они су 2. октобра 1903. саставили план за даље реформе, који је садржавао одредбе: о преуређењу жандармерије уз помоћ страних официра, прегруписавању административних јединица на начелу народности, преустројавању административних и судских власти са локалним самоуправама, обнављању и накнади опустошених крајева и о распуштању резервиста, добровољаца и башибозука, као и о контроли коју ће вршити цивилни агенти Русије и Аустроугарске.³⁴

Овакав план је довео до даље разградње Османског царства и већег уплива европских сила, нарочито Аустроугарске. Колики је био њен уплив и утицај на збивања у Царству види се по томе како су реформе урађене. Реформни план који је ова држава заједно са Русијом поднела предвиђао је реорганизацију жандармерије на челу са страним официрима. Аустрија је за себе узела Скопски санџак због својих претензија и планова и издејствовала да се из реформне акције изузме остали део Косовског вилајета, тамо где су реформе биле најпотребније. Успела је и да Качаничку казу издвоји из Приштинског санџака и припоји Скопљу.

32 В. Зарковић, „Напад Арбанаса на Косовску Митровицу 1903. године“, *Башићина*, Приштина/Лепосавић, 33/2012, 163-178.

33 АС, МИД ИШО, 1903, Р 12, III Бр. 447, конзул М. Куртовић – Министарству иностраних дела, Скопље, 21. март 1903.

34 М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд, 2009, 78.

Изузимање северозападног дела Косовског вилајета из пројектованих реформи охрабрило је Арбанасе на нове акције против Царства. Овај став Аустрије према Арбанасима и Османском царству најбоље се види и кроз јавно охрабривање Љумљана да нападну Призрен и преузму власт. Немири Арбанаса и зулуми над Србима наставили су се до Младотурске револуције и касније до коначног пада Османског царства 1912. године.

Иако су творци реформи из 1903. године биле Русија и Аустроугарска и друге, европске силе су настојале да узму учешћа у њима.³⁵ Србија је покушавала да уз њихову помоћ обезбеди да се реформе спроведу и северније од Шара, али се Аустрија томе одлучно одупирала. Због заузетости у рату са Јапаном, Русија није могла да пружи пуну подршку Србији, па је она тражи од Италије. Због ривалитета и сукоба са Аустроугарском на просторима Скадарског санџака Италија је настојала да помогне Србији, али је њена помоћ била слаба. Француску и Енглеску су више интересовале финансијске реформе тако да је простор за политичко деловање Аустроугарске био отворен. Тек са завршетком руско-јапанског рата и доласком Извољског на место министра спољних послова, Русија је почела да води активнију политику и да се залаже за српске интересе. Дотле су Срби и даље страдали од зулума Арбанаса. Међутим, убрзо је дошла 1908. година и Младотурска револуција па је пажња великих сила била усмерена у другом правцу.

Иако су се временски протезале дуго, реформе у Османском царству никада нису доведене до краја. Основни захтев изједначавање хришћана и муслимана никад није заживео. Главни кривац за то је реакционарни став конзервативног муслиманског становништва, али и неискреност и непостојање праве жеље код власти у Цариграду да се то уради. План Порте, и нарочито султана, је био да прихватањем и објављивањем реформи добију на времену. Реформна акција у Косовском вилајету није отишла даље од почетка. Главни њени противници били су Арбанаси који су разлог за покретање реформи видели у постојању Срба, који су уједно били кривци и препрека и Аустрији за њен продор на исток. Зато она, чак и више од Арбанаса, носи одговорност за неуспех и неспровођење реформи на Косову и Метохији. Аустроугарска је супротстављајући се великим силама зауставила реформу, а пропагандом међу Арбанасима да су Срби главни кривци, створили раздор међу њима. Зато су Арбанаси свој бес против реформи усмераваали према Србима, а протест према органима власти, што је довело до крвавих сукоба у којима су се Порта и султан нашли између европских сила као заговорника реформи и Арбанаса као

35 Д. Т. Батаковић, „Велике силе, Србија и албанско питање“, у: *Башићина*, Приштина, 7/1996, 185-203.

њихових противника. То је резултирало Младотурском револуцијом 1908. године, која је накратко увела одређене промене и олакшице, али је на дуже погоршала стање Срба на Косову и Метохији.

Необјављени извори

Архив Србије

Министарство иностраних дела, Политичко одељење 1899.

Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење 1903.

Објављени извори

Србија 1878. *Документи*, прир. М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978: Српска књижевна задруга.

Штампа

Царџрадски гласник

Срџске новине

Литература

Agoston, Masters 2009: G. Agoston, V. Masters, *Encyclopedia of the Ottoman empire*, Facts On File, New York.

Батаковић 1996: Д. Т. Батаковић, „Велике силе, Србија и албанско питање“, *Башићина*, св. 7, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, Приштина.

Војводић 1998: М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и њочейком XX века*, Српска академија наука и уметности, Београд.

Gleni 2001: M. Gleni *Balkan 1804-1999. (nacionalizam, rat i velike sile)*, I deo, Samizdat B92, Београд.

Зарковић 2008: В. Зарковић *Афера у Ибарском Колашину 1901-1902. године*, Институт за српску културу, Београд.

Зарковић 2013: В. Зарковић, „Борба Вилијама Дентона за побољшање положаја хришћана у Османском царству почетком друге половине XIX века“, *Башићина*, св. 34, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.

Зарковић 2012: В. Зарковић, „Напад Арбанаса на Косовску Митровицу 1903. године“, *Башићина*, св. 33, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.

Зарковић 2005: В. Зарковић „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици“, *Башићина*, св. 19, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.

Исџорија Османској царсџва, прир. Р. Мантран, 2002, Слио, Београд.

Исџорија срџској народа, књ. V-1, 1981, Српска књижевна задруга, Београд.

Јагодић 2009: М. Јагодић, *Срџско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Завод за уџбенике, Београд.

- Јовановић 1941: Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд.
- Јовановић 1921: Ј. М. Јовановић „Српски народ и турске реформе (1852-1862)“, *Брајсјиво*, књ. XV, Друштво Светог Саве, Београд.
- Мартиновић 1985: С. Мартиновић, „Децембарски и бечки програм реформи у Турској 1902/1903. и став Русије према Албанцима“, *Обележја*, год. XV, бр. 3, НИРО Јединство, Приштина.
- Микић 1988: Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Oakes, Mowat 1930: A. Oakes & R. V. Mowat, *The Great European Treaties of the Nineteenth century*, Oxford University press, Oxford.
- Ортајли 2004: И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Павловић 2001: С. Павловић, *Историја Балкана*, Слио, Београд.
- Поповић 1928: В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око ојсјанка османлијске царевине у Левантју и на Балкану*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд.
- Прейска о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899, 899*, Београд.
- Станојевић 1902: А. Станојевић, *О политичким реформама у Старој Србији и Македонији*, Штампарија „Доситеј Обрадовић“, Београд.
- Стојанчевић 1994: В. Стојанчевић, „Друштвено-политичке прилике међу Арбанасима у Косовском вилајету на почетку XX века и арбанаски отпор против турских рефорама 1902/1903. године“, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Прометеј, Београд.

Vesna ZARKOVIĆ

REFORMS IN OSMAN'S EMPIRE AND OLD SERBIA IN THE 19TH AND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary

The last century of the Osman's Empire had passed in the fight for its preservation, and at the same time, for the liberation of the conquered peoples what demolished dilapidated Empire. Balkan's Christian peoples at the dawn of the 19th century entered the fight for liberation creating their states at the detriment of the Osman's Empire. That was an additional reason they had been seen with greater distrust. General crisis had engulfed the whole state which found the culprit in Christian population. Nevertheless, the top of the Empire was aware the reasons of the crisis had been much deeper so they were endeavouring to settle them by reforms introducing. The interference of the great European powers, which are insisting on the Christian's position improvement within the Ottoman's Empire, had much more impact on the publicity which the culprit for bad situation had seen among the Christians.

The first general reform was introduced by the proclamation of the Tsar's Chart (hat-i humajuna or hat-i sheriff) in 1839. It contained provisions on the judicial, financial, administrative and military reforms. For Christians it was important the provision proclaiming the equality of all citizens regardless of their religious and national belonging. From this proclamation until the Balkan wars, Turkey had proclaimed many times the introduction of reforms, and they always contained the provision on the equality of all inhabitants. From practical point of view, nevertheless, it seemed differently. Conservative Islamic population by fighting for the preservation of their privileges, and Sharia fixed order as the main culprits for reforms introduction mentions Christians against which it directs wider strata of Muslim population dissatisfied by bad situation. Their propaganda found a fertile ground through the state, but the greatest proponents were in the areas in which Christians lived intermingled with Muslims. One of the areas like that was Old Serbia. Serbs and Albanians lived intermingled in it besides less number of others. Wishing to prevent the liberation of Balkan' Christian peoples and further loss of territory, the sultan proclaimed the idea the Albanians is the shield of the Empire, what they had wholeheartedly accepted. This idea was connected with the loss of privileges, due to which they had become the greatest opponents of reforms. The indecisiveness

of the authorities encouraged them additionally due to which they entered greater conflicts with Serbs and with regular troops as well. This finds its expression at the end of the 19th and in the first decade of the 20th century. Depredations being committed against Serbs were forcing the authorities, pressed by the great powers, to introduce reforms due to which they were entering open conflicts with Albanians.

Key words: Osman's Empire, Old Serbia, reforms, Serbs, Albanians.